

Teodozja Rittel

Przeciwstawność determinowana językowo i kulturowo w poemacie Elżbiety Drużbackiej *Opisanie czterech elementów szkodliwych i pożytecznych: ziemi, wody, ognia i powietrza*

1. Wprowadzenie

Przeciwstawność tekstowa, jako semantyczna osnowa tekstu i ważniejsza kategoria stylistyczna, jest zasadą rządzącą budową poematu Elżbiety Drużbackiej, widoczną w samym tytule: *Opisanie czterech elementów szkodliwych i pożytecznych: ziemi, wody, ognia i powietrza*¹. Jest to też, zdaniem Johna Lyonsa, zasada najważniejsza, rządząca budową języka w ogóle, a najoczywistszym przejawem tej zasady w słownictwie jest antonimia².

Przeciwstawność determinowaną językowo porządkujemy tu jako znaczenia powiązane w następujący sposób:

1. przeciwstawienia leksykalne dwuczłonowe – stopniowalne i niestopniowalne, takie jak: *gorący* : *zimny* i *kręgowy* : *bezkęgowy*; morfologicznie spokrewnione i niespokrewnione;
2. przeciwstawienia leksykalne dwuczłonowe z preferencją semantyczną dodatnią lub ujemną, takie jak: *pachnący* : *śmierdzący*; *pożyteczny* : *szkodliwy*;
3. przeciwstawienia leksykalne dwuczłonowe konfrontacyjne w obrębie czasu i przestrzeni i kierunkowe w relacjach lokalistycznych³ oraz diametralne, takie jak: *północ* : *południe*, *wschód* : *zachód*, *przed*: *po*, *nad* : *pod*, *na lewo* : *na prawo*, *w górę* : *w dół*;

¹ E. Drużbacka, *Poezje*, t. I i II, Lipsk 1837, wyd. J.N. Bobrowicza, s. 23–35, Biblioteka Kieszonkowa Klasyków Polskich. t. XXXI. Cytaty pochodzą z t. I, skróty ze *Słownika języka polskiego* Samuela Bogumiła Lindego, por. S. Hrabec, F. Peptowski, *Wiadomości o autorach i dziełach cytowanych w Słowniku Lindego*, Warszawa 1963.

² J. Lyons, *Przeciwstawność (opposition) a opozycja (contrast)*, [w:] *Semantyka leksykalna*. t. I, tłum. A. Weinsberg, Warszawa 1984, s. 262–284.

³ Przeciwstawienia jako „lokalizm” wprowadza J. Lyons, *Semantyka...*, *op. cit.*, s. 273. Termin ten jest wykorzystywany w opisie materiału Drużbackiej.

4. przeciwstawienia leksykalne dwuczłonowe metaforyczne z metaforą konceptualną pierwotną i złożoną⁴, takie jak: *tlusta* : *chuda* (krowa i ziemia); *ciepły* : *zimny* (uśmiech i człowiek);
5. przeciwstawienia leksykalne dwuczłonowe stylistyczne, nacechowane emocjonalnie, takie jak: *Uczniacki* : *mistrzowski*, *Źadaty* : *niedobry*; *styl niski i wysoki*;
6. przeciwstawienia leksykalne wieloczłonowe – ciągle takie jak: *gorący* : *wrzący*... : *zimny* : *lodowaty*; *wrzątek*... : *zimna woda*; wyznaczające cechę bieguności w sposób wyraźny;
7. przeciwstawienia leksykalne dwuczłonowe – konwersywne takie jak: *dawać* : *brać*⁵, *mianować* : *odwoływać*; także relacje kowersywności w związkach pokrewieństwa: *ojciec i matka* : *syn i córka*, stosunków czasowych: *przed* i *po*, oraz przestrzennych: *nad* i *pod*;
8. przeciwstawienia leksykalne dwuczłonowe (i/lub wieloczłonowe) w zdaniach porównawczych⁶, takie jak: *dorównywać* i *przewyższać*, z zaimkami: *taki sam* i *inny*, *większy* i *mniej* z konwersywnością orzeczeń, podobnie jak stosunek zdań czynnych i biernych;
9. przeciwstawienia leksykalne dwuczłonowe (i/lub wieloczłonowe) występujące w zdaniach rozłącznych, przeciwstawnych i przeciwstawno-przyzwolonych⁷, w których jest obecny system składniowego przetwarzania pojęć przeciwstawnych. W tym przypadku spójniki rozłączne zdań: *albo*, *lub*, *czy* i spójniki przeciwstawne: *a*, *ale*, *lecz*, *zaś*, *jednak*, *natomiast*, a także spójniki zdań przeciwstawno-przyzwolonych: *ale*, *mimo że*⁸, *choć*, *ale*, *jednak*, są cechą zdaniową, czyli przylegającą semantycznie do całego wypowiedzenia. Znaczenie dodatnie lub ujemne jest istotne dla sensu przeciwstawności zawartych w tych zdaniach.

Model drugiego opisu dotyczy przeciwstawności determinowanej kulturowo⁹, gdyż w taki sposób wymuszony jest tu nakaz wiązania jednych składników semantycznych z preferencją dodatnią, np. *niebo*, *Bóg*, innych zaś z ocenami ujemnymi, np. *piekło*, *diabeł*. Przeciwstawienia determinowane kulturowo nie są wiązaniem zdań typu: *a*, *ale*, *lecz*, *jednak*, ani przeciwstawnością kategorialną paradygmatyczną taką

⁴ Metafory pierwotne i złożone, por. A. Pawelec, *Znaczenie ucieleśnione. Propozycje kręgu Lakoffa*, Kraków 2005, s. 89–90, np. ED. miłość to ciepło, starość to zimno jako metafory złożone o wyższym szczeblu złożoności i abstrakcji.

⁵ J.D. Apresjan, *Semantyka leksykalna. Synonimiczne środki języka*, Wrocław 1995, tłum. Z. Kozłowska i A. Markowski, tamże *Antonimy leksykalne i quasi-antonimy oraz konwersy leksykalne i quasi-konwersy*, s. 266–293. W pracy cytuję to wydanie. Konwersywność omawia też J. Lyons, *Semantyka...*, op. cit., s. 271.

⁶ Ten typ przeciwstawności wymienia J. Lyons, *Semantyka...*, op. cit., s. 265.

⁷ S. Jodłowski, *Podstawy polskiej składni*, Warszawa 1976, s. 193 i 199.

⁸ T. Riffel, *Mimo, pomimo z biernikiem czy dopełniaczem*, „Poradnik Językowy” 1972, z. 2, s. 72–83.

⁹ T. Riffel, *Metafora kulturowa w „Pamie Tadeusza” Adama Mickiewicza*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Krakowie”, Prace Językoznawcze, t. IX, 1997, s. 193–204.

jak: *dobry* : *zły*, lecz dotyczą kontekstowego „odczytu” znaczenia, które może mieć odniesienia do:

10. frazeologii, tak jak: *rośnie gdzie go nie posiali; pilnować swego nosa; cisza jak makiem zasiał;*
11. biblizmów, mitologemów, etnologemów, tak jak: *kolos, Goliat, kolubryna : Pigmej, Dawid, wyskrobek; Jowisz i Apollo;*
12. przeciwstawności podmiotowej – subiektywnej, indywidualnej autorki (E. Drużbackiej) tak jak: *bez czasu ‘zbyt wcześnie’, dała : lichwy pobrała; Ewie do płaczu : czartowi do śmiechu itp., jabłko z wierzchu gustowne : wewnątrz obłudne* (z opisu Raju) itp.

Współczesne zainteresowanie językiem obejmuje, jak pisze Paweł Mecner w pracy *Elementy gramatyki umysłu*¹⁰, „zagadnienia literatury, kultury czy polityki, które również mają swoją postać umysłową, są warte zbadania i sformułowania w postaci teorii”, i dodaje, że „również inne zjawiska językowe wykraczające poza gramatykę mogą być uściśnione i przedstawione w postaci hipotez wyjaśniających”.

Podstawami dla schematu językowego są tu zatem kategorie gramatyczno-leksykalne, paradygmatyczne, np. rzeczownik, przymiotnik, czasownik, przyimek, a dla schematu kulturowego kategorie funkcjonalne, w których składniki treści mogą być umieszczone w kontekście antynomicznym przez nadawcę (autora) i odczytane przez odbiorcę (czytelnika) jako przeciwstawienia kontekstowe. Ich „sprawcą” jest kultura, odnoszą się bowiem do faktów kulturowych, tak jak np. *Raj* i *jabłko* z tekstu E. Drużbackiej:

ED: Przeto żeś ziemio grzech zrodziła w drzewie,
 Żeś frukt łakomy wydała ku zdradzie,
 Za to bóg kazał Adamowi, Ewie,
 Po śmierci kości mieć w tobie na składzie:
 Aby skąd wyszły, tam się powróciły,
 Za kawał gliny, popiół odnosiły
 Bobr I 24, w. 25–30.

2. Przeciwstawność deeterminowana językowo. Kryterium tematyczno-słownikowe

W tytule utworu Elżbiety Drużbackiej występują słowa przeciwstawne *szkodliwy* i *pożyteczny*, których znaczenie można sprawdzić w *Słowniku języka polskiego* S.B.

¹⁰ P. Mecner, *Elementy gramatyki umysłu*, Kraków 2005, s. 80. Opis przeciwstawień kulturowych jest taką właśnie sytuacją. por. W. Lubas, *Types of Linguistic Variants in Contemporary Polish*, „Slavic Linguistics and Poetics”, R. XXV/XXVI: 1982, s. 17–29.

Lindego¹¹, gdyż słownik ten, ukazując więzi między słowem a jego zewnętrznym odniesieniem, podaje także relacje pomiędzy wymienionymi słowami¹² typu: *od – do*, *pod – nad* itp.

Jeżeli uznać definicje słownikowe ze *Słownika* Lindego za dobre, to antonimy te można uporządkować hierarchicznie – od tych najbardziej ogólnych, o najmniejszej zawartości semantycznej, do mających znaczenie uszczegółowione, podporządkowane jednak zawsze znaczeniu ogólnemu. W ten sposób powstają dwa ciągi analityczne wyodrębnione kontekstowo¹³ – ciąg A *szkoda* (rzecz.) i ciąg nie-A *pożytek* (rzecz.); leksem wyjściowy (rzecz.) (zn. neg.):

poziom (1) *szkoda* (rzecz.) SL V 586: *szkodować, uszkodzenie, strata, utrata, uszczerbek*, cf. *niepożytek*: Każdy z cudzej szkody szuka zysku, Pilch Sen gn 192 z 1775 r.;

(1) lub *szkodniczy* (przym) SL V 587: *szkodzący, nieprzyjacielski, szkodny, szkodzić, szkodno* ‘szkodzący, szkodliwy’: „Zdawało się to pożytecznie, lecz to było szkodno pospolitemu człowiekowi”, Petr Pol 382 z 1605 r.; „Witold z Moskwy korzyść wielką wyniósł, było z nim Polaków dosyć, którzy nie byli szkodni tej drogi”, Biel 274 z 1564 r. ‘nie stracili na niej’;

poziom (2) *strata* (rzecz.) SL V 468: (*u*)*trata, poniesiona szkoda, zguba, niepożytek*: „Lepsza przykreść przed stratą, niżli żal po stracie” Kras w. 56 z 1784 r.;

poziom (3) *niepożytek* (rzecz.) SL III 333: *niepożyteczny, niepożytek*, vide in *affirmativis* i LIV 450 *szkoda – strata, (u)trata, krzywda*;

poziom (4) *krzywda* (rzecz.) SL II 521: *bezprawie komu wyrządzone, ujma, uwłaczanie, ukrzywdzenie*: „Krzywda do umysłu, obraza do ciała należy”, Petr Et 343 z 1605 r.; „Krzywda a dobrodziejstwo są przeciwne rzeczy”, Górn Sen 343 z 1593 r., cf. *uszkodzenie, szkoda, strata, uszczerbek* i *szkodować* (czas.);

poziom (5) *zguba* (rzecz.) SL VI, 1048 *zgubienie* czego i to, co *zgubiono*:

(5) lub *zgunność: gubiąca szkodliwość: zgubny* (przym.) SL VI 1049: *zgunny, zgubę przynoszący, wielce szkodliwy, zgubny, zgubie podległy, na zgubę przeznaczony*: „Kto znalazł cudzą zgubę, powinien ją oddać”, Haur Sk 232 z 1693 r.;

poziom (6) leksem końcowy *uszczerbek* (rzecz.) SL VI 185: *ujma, umniejszenie, uszkodzenie; uszczerbiać* (czas.) *ująć, umniejszyć, uwłoczyć, (u)szkodzić*,

¹¹ S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, Warszawa 1807, reprint. Słownik ten notuje materiał z tekstów E. Druzbackiej ogłoszonych przez I. Krasickiego w „Zabawach Przyjemnych i Pożytecznych”. Tekst *Czterech elementów: ziemi, wody, ognia i powietrza* nie był tam cytowany.

¹² Uwagi o słownikach zawierających opisy języków narodowych, jak np. o *Słowniku języka polskiego* S.B. Lindego, oraz o słownikach grupujących wyrazy o zbliżonym znaczeniu, jak np. *Słownik wyrazów bliskoznacznych lub synonimów*, czy o znaczeniu przeciwstawnym, jak np. *Słownik antonimów*, zawiera *Słownik antonimów*, red. A. Dąbrowka, Ł. Dąbrowka, E. Geller, Warszawa 2004, s. 11–21.

¹³ Ciągi te opracowano metodą obiektywną, tj. dokładnie według hiperonimów przyjętych w definicjach *Słownika języka polskiego* S.B. Lindego. Możliwość zastosowania ciągów definicyjnych i gniazd leksykalnych jako nowy temat semantyki leksykalnej omawia J. Sambor, *Z zagadnień kwantytatywnej semantyki kognitywnej*, Warszawa 1997, s. 7–27.

naruszyć: „Czas i uszczerbia i stokrotnie płaci” Zab 14, 367 u 1775 (= czas płaci, czas traci). „Szkoda *jest* uszczerbienie *albo* ujęcie *majątności*”, Szczerb Sax 433 z 1581 r.

Ciąg nie-A pożytek (rzecz.):

poziom (1) pożytek (rzecz.) SL IV 450: *korzyść, rzecz zysk przynosząca*: „Pożytek *sprawy* lub szkody *sprawę* wydaje”, Cn Ad 919 (cf.) *zysk, intratę* ciągnąc; (1₁) lub pożytki (rzecz.) SL IV 450: *mienie, majątność, zysk ze stada, trzody, ziemi, sadów, ogrodów, urodzaje, owoce, przychówek*;

(1₂) także pożyteczny, pożytecznie, pożytecznie (przym., przysł.) SL IV 450: *z pożytkiem, użyteczny, pożytek przynoszący*: „Pożyteczny jestem komu, pożytek mu czynię”. Cn Th 919; pożytek, korzyść, *rzecz zysk przynosząca*;

(1₃) oraz pożytkować (czas.) SL IV 450: *pożytek brać, mieć z czego, zyskać*, cf. korzyści;

poziom (2) korzyść (rzecz.) SL II 451: *zysk, pożytek, łupy, zdobycz, plon*: „Chciał więcej, przeto stara powieść iść / Przenosi stratę, chęć zbytnia korzyści”, Kras Mysz 62 z 1778 r.;

(2₁) lub korzystny (przym.) SL II 451: *korzystowny, pożyteczny, zyskowy*: „Korzystnym być. Korzyść przynosić”;

poziom (3) zysk (rzecz.) SL VI 1207: *to, co zyskujemy*, Cn Th 1462, *korzyść, pożytkować, zarobić*: „Łakomy, gdy nie zyskuje, szkodzi”, Budn Apoph 1 z 1614 r.;

poziom (4) leksem końcowy plon SL IV, 160 (cf.), *korzyść i kwitnienie*, cf. plonować, plenny. „Słodkie mi są te piękne plony, które z tej niwy, własnymi uprawnionej rękami, odbioram”, Gaz Nar 1, 258 z 1791 r.;

(4₁) lub plenny, *plenisty, plenno* (przym., przysł.) SL IV 152: *plodny (oppos. płonny)* „Raz plenny, drugi płonny w urodzaje. Raz plodny, a drugi raz czas głodny nastaje”, Min Ryt 3, 37 z 1755 r.

W ten sposób budowa hasła analitycznego z antonimami *szkodliwy i pożyteczny*¹⁴ ma postać następującą:

Hasło główne rzeczownikowe

– A: *zn. neg.*: 1. *szkoda* (rzecz); 2. *strata* (rzecz); 3. *niepożytek* (rzecz); 4. *krzywda* (rzecz); 5. *zguba* (rzecz); 6. *uszczerbek* (rzecz).

– A: *zn. poz.*: (1) *pożytek* (rzecz); (2) *korzyść* (rzecz); (3) *zysk* (rzecz); (4) *plon* (rzecz).

Leksemy od 1 do 6 w hasle głównym rzeczownikowym A szkoda i nie-A (–A) pożytek nie są dokładnymi synonimami¹⁵, a leksemy ułożone w pary antonimiczne

¹⁴ Por. budowę artykułu hasłowego w: *Słowniku synonimów i antonimów*, red. M. Pawlus, B. Gajewska, Bielsko-Biała 1997, s. 10–11, gdzie antonimy rozpoczyna leksem pozytywny typu: *małżonek* : *zona, jarzę się i gaśnie*, ale też *zgon* i *życie*.

¹⁵ Por. na ten temat uwagi J.D. Apresjana, *Semantyka leksykalna...*, op. cit., s. 289.

A i nie-A różnią się semantycznie i są niepełne: mianowicie rzeczowniki bezprefiksalne, różnordzenne wyjściowe szkoda i pożytek zawierają wartościowanie.

Pierwszy z nich – *szkoda* – oznacza ‘ganieńie’: *szkoda, strata, utrata, krzywda, zguba, uszczerbek* – drugi zaś leksem – *pożytek* oznacza ‘chwalenie’: *korzyść, zysk, plon ‘urodzaj’, dochód, dobrodziejstwo*. Natomiast w parze prefiksальной o tym samym rdzeniu *niepożytek* i *pożytek* wyraz z prefiksem *nie* ukazuje stopniowanie semantyczne, a mianowicie jest to, jak sądzę, powściągliwa nagana, tak jak i w leksemie *nieszkodliwy* w porównaniu ze *szkodliwym* zawiera się powściągliwa pochwała.

Leksemy *chwalić* i *ganić* także tworzą parę antonimiczną, która w *Słowniku języka polskiego* S.B. Lindego jest definiowana następująco:

chwalić SL I 273, ndk. (po)chwalić, dok. *zalety czyje uznawać, przymioty czyje zalecać*, cf. ganić – por. też uwielbiać. „Co kto lubi, to chwali”, Mon 73, 595 z 1772 r.; „Ani mnie chwal, ani mnie gań”, Żegl Ad 5 z 1751 r.;

ganić SL II 21 ndk. oppos. chwalić: *niedoskonałości wytykać i zadawać*: „Samo się dobre chwali a złe gani”, Dwor J 3 z 1650 r.; „Gani ten, co kupuje, chwali ten, co handluje”, Cn Ad 229.

W tym ujęciu opozycja *szkodliwy* i *pożyteczny*, zawarta w tytule utworu E. Drużbackiej, wymienia na pierwszym miejscu wartościowanie z preferencją semantyczną ujemną: *szkodliwy*, którego niedoskonałości w odniesieniu do *ziemi, wody, ognia* i *powietrza* autorka wytyka, preferując dodatni, *pożyteczny* człon opozycji, którego zalety uznaje i poleca. Przy czym hasło rzeczownikowe *szkoda* i *pożytek* jest, jak widać, w materiale słownikowym z Lindego asymetryczne, tzn. nie zostało ono systemowo zapelnione. Rodzi to pytania dotyczące gramatyki kontekstowej przeciwstawień użytych w utworze *Opisanie czterech elementów*, a mianowicie:

- (1) Czy antonimy – z oceną *pożyteczny* i z oceną *szkodliwy* mają w poemacie E. Drużbackiej semantykę symetryczną czy też asymetryczną?
- (2) Które użycia w tekście są częstsze, te z semantyką pozytywną czy te z negatywną?
- (3) Jaka jest ich dystrybucja tekstowa (A i nie-A) w poszczególnych elementach – tematach?
- (4) Dlaczego leksemem wyjściowym opozycji jest u Drużbackiej zwykle pojęcie zawierające naganę, nie zaś pochwałę, inaczej niż ma to miejsce w innych utworach autorki, np. w *Opisaniu czterech części roku*, gdzie takiej konsekwencji nie ma¹⁶?

Pytania te będą przedmiotem dalszych rozważań. Dodajmy, że terminu *przeciwstawność* będziemy używać w znaczeniu najogólniejszym, bez ograniczeń liczby przeciwstawianych sobie elementów i sposobów ich wyrażania w tekście.

Wyjaśnijmy też, że ze względu na ograniczenia wydawnicze w tekście artykułu przedstawiam bliżej tylko pierwszy element, a mianowicie *ziemię*, wpisując go w ramę analityczną wywiedzioną z literatury przedmiotu i rozszerzoną przeze mnie o prze-

¹⁶ Por. *Opisanie czterech części roku*, [w:] E. Drużbacka, *Poezje*, op. cit., s. 1–13. Skróty źródeł ze *Słownika* Lindego nie są tu rozwiązywane; rozwiązują je S. Hrabec i F. Peplowski, *Wiadomości...*, op. cit.

ciwstwienia kulturowe. Natomiast we wprowadzeniu i we wnioskach końcowych brane są pod uwagę wszystkie elementy, tj. ZIEMIA, WODA, OGIEN i POWIETRZE.

3. Sposoby strukturyzacji treści konceptualnej w konkretnych kontekstach *Opisania czterech elementów* Elżbiety Drużbackiej.

Antonimy rozumiane jako jednostki kontekstowe¹⁷

3.1. Element: ZIEMIA.

Odrywanie struktury zachowań językowych i kulturowych Drużbackiej

1. Początek i koniec: *zaczęłam* : *kończyć muszę*; *rozwiły*: *zmykasz* 'pączek'; *wyszły* : *powróciły* 'do ziemi'.
2. Działanie i przeciwdziałanie: *ucieszysz* : *zasmucisz*; *do śmiechu* : *do płaczu*; *ogrzać* i \emptyset *wystudzić*: *ziemia zimna od spodu*; *donosić nie potrafi płodu* 'nie grzeje' i \emptyset *grzeje*.
3. Cecha i przeciwieństwo P i \leftrightarrow nie-P: *dobre złe* : (nie)*dobre* i (nie)*złe*; *strach* i *męstwo*; *krzywy* i *płaski* 'prosty'; *przekleństwo* i *błogosławieństwo*.
4. Różnice ilości, miary, natężenia: *za mało* 'ziarna' : *nadto* 'słomy'; *gesty*, *dorodny* : *rzadki*, *niski*, *drobny* 'kłos'; *zbyt tłusta* : *zbyt chuda* 'ziemia'; *kawał* 'gliny': \emptyset *garstka* 'popiołu'; *głośno* : *cicho*; *uciszcie się*, *pióro przytępię*.
5. Orientacja w czasie: *zbyt wczesnie* : *bez czasu* \emptyset 'zbyt późno'; *pod wschodem* : *pod zachodem* 'słońca'; *z rana ucieszysz* : *z południa zasmucisz*, \emptyset *z wieczora*.
6. Orientacja w przestrzeni: $\uparrow\downarrow$: *z wierzchu* : *wewnątrz*; $\uparrow\downarrow$ *wyrzucisz*, *połykasz*; $\downarrow\uparrow$ *po dziurach* 'robactwo' : *w górach* 'orty'; \uparrow *wyniosła* 'sosna' : \downarrow *nisko siedzące* 'cedry'.
7. Odmienność ról: *daje* i *pobiera* 'ziemia', także *daje* i *połyka*: *daje* i *oddaje*; *oddawać* i *brać*; *wydać płód* i *przyjąć go nazad* 'ziemia'.
8. Przeciwstawność fraz: *każdy* : *nikt*; *jeden*; *drugi*; *sam siebie* : *ciebie*; i zdań, tak jak u Drużbackiej:

ED₁: Teraz ci każdy, za swoje oddaje [...]

A tak nikomu dogodzić nie możesz

Bobr I 25, w. 19: i 27, w. 14–15;

¹⁷ Takie grupy semantyczne, idąc śladem J.D. Apresjana, *Semantyka leksykalna*, op. cit., s. 266–282, wprowadza też *Słownik antonimów*, op. cit., s. 5–17. Słownik ten uwzględnia też termin „przeciwstawienia faktów kulturowych” i informuje o ograniczeniach, w których ważną rolę odgrywają czynniki kulturowe. np. *jabłko*, nie wszędzie będąc prototypem owocu, *samochód* zas pojazd. Liczba kontrastów semantycznych w przypadku ZIEMI została tu w stosunku do typologii Apresjana poszerzona o orientację w czasie i o przeciwstawniki kulturowe, a także o konwersywność typu *mąż* i *żona*, *ojciec* i *matka*. Przykłady pisane kursywą pochodzą z tekstu Drużbackiej. Por. też T. Rittel. *Kontekst kulturowy w opisie słownikowym*, [w:] *eadem*. *Podstawy lingwistyki edukacyjnej*, Kraków 1993, s. 141–145; i J. Ozdzyński, *Imariant kulturowy wypowiedzi*, [w:] *Wariacja w języku*, red. S. Gajda, Opole 1991, s. 57–62.

ED₂: Jedno powiada czego snadno dociec,
 że matka dobra, ale lepszy ociec.
 Drugi kontruje, i mówi: bogdajże.
 Matka dla dzieci nigdy nieumarła
 Bobr I 27, w. 29; i 28, w. 1:

ED₃: Wąż, Ewa, Adam frukt sobie podają,
 Oni go jedli, ciebie przeklinają
 Bobr I 24, w. 5–6;

ED₄: Tenże sam siebie, i ciebie w proch skruszył.
 Gdy zakazane drzewo z Ewą ruszył
 Bobr I 23, w. 5.

9. Warianty stylistyczne¹⁸: \uparrow daje i \downarrow pożera 'ziemia macocha', \uparrow daje : \downarrow grabi 'ziemia macocha'; \downarrow z wnętrzości wyrzucasz: \downarrow jak w otchłań połykasz 'ziemia macocha'.
10. Hierarchiczność – całość : część: *kawałek* : *grudka* 'ziemi'.
11. Komplementarność: *matka i ojciec, syn i matka, dzieci i rodzice*, obydwa człony jako pozytywne lub jeden człon negatywny:

ED₁: Zapomniał zły syn o matki respekcie.
 Bobr I 27, w. 3:

ED₂: Że ziemia matką złych i dobrych dzieci
 Bobr I 30, w. 8:

ED₃: Ja z temi trzymam dziećmi, co ogólnie,
 Matkę za matkę słusznie ukochali...
 Wszystko w niej dobre, a nie złe uznali
 Bobr I 28, w. 7–10.

12. Przeciwwstawienia faktów kulturowych: przekleństwo i błogosławieństwo, jako biblijne akty mowy, Rdz 3, 17–20:

ED₁: Kiedyć rzeczono: przekłetaś po prostu.
 Matką się staniem ciernia, głogu, ostu
 Bobr I 23, w. 11–12:

ED₂: Żebyś płynęła mlekami i miody
 Błogosławioną zrządził cię w rodzeniu.
 Byś kochanemu jeść dała plemieniu
 Bobr I 28, w. 22–24.

¹⁸ T. Rittel, *Style funkcjonalne w języku Elżbiety Drużbackiej. Warianty kontekstowe. Wyraz poetycki*. Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej, t. XXXIV. Warszawa 1998, s. 85–101 – omawiam tam m.in. *Warianty języka mówionego – styl wysoki i niski*, s. 95–97. Znaki: \uparrow to styl wysoki, \downarrow – styl niski, takie oznaczenia, jak w tym wypadku, są wartościowaniem. Podobne oznaczenia (ale strzałki pojedyncze) występują przy orientacji w przestrzeni jako \uparrow – *góra* i \downarrow – *dół*, co jest opisem obiektywnym.

Jako przeciwstawienia faktów kulturowych występują też: z *wierzchu gustowne*, a *wewnątrz obłudne* ‘jabłko’, Rdz 2, 16; *rodzić w boleści: nikt nie popieści* ‘upadek pierwszych ludzi’, Rdz 3, 16; *daje: pobiera lichwę*¹⁹ ‘matka i łakoma macocha’: *wody wylały: wody się rozstąpiły* ‘przejście przez Morze Czerwone’, Wj 13, 17–22; *potop: uspokojenie* ‘Noe i gałązka oliwna’, Rdz 6, 8–9, 29; *wyda płód: przyjmie go nazad* ‘ziemia’, Rdz 3, 17–20.

3.2. Zasoby strukturalno-kompozycyjne tekstu. Cechy konstytutywne wypowiedzi

Koncepcja cech identyfikacyjno-kontrastywnych z kontekstu ZIEMIA obejmuje 25 przeciwstawień uporządkowanych w 12 grup semantycznych. W znaczeniach od 1 do 11 występują tu w zasadzie jednostki kompozycjonalne symetrycznie zapełnione, na ogół skonwencjonalizowane²⁰, przy czym ich realizacja, w kilku konkretnych przykładach, jest wypełniona leksyką ze znaczeniem i formami dziś już nieużywanymi: „Kwiat rozwiły (SL V 152), zmykasz (SL VI 1018) / dziś kwiat rozwinięty, w pączek go zamykasz” ‘zawierasz’, „Dziś kwiat rozwiły, dziś go w pączek zmykasz” Bobr I 25, w. 10–11; „Dzierżawca rzeczce, na plenność łakomy (SL IV 152 ‘dziś płodność’) / Ziarna za mało a zaś nadto słomy”, Bobr I 26, w. 5–6; „Jedno powiada czego snadno dociec (SL IV 421 *powiadać, powiedać, pedać*) / Że matka dobra, ale lepszy ociec” (SL III 524 *ojciec, ociec*), Bobr I 27, w. 29–30; „Dogadza swoim ulicom, nie wierzy / Żeby to miało dokuczyć macierzy” ‘ziemi matce’ (SL III 17 *macierz, mać*) Bobr I 26, w. 30.

Badanie jednostek kulturowych w odniesieniu do kulturowych zachowań niewerbalnych Drużbackiej ukazuje w opisie tego elementu lekturę Biblii, zwłaszcza Księgi Rodzaju i Księgi Wyjścia, oraz mitologię grecką, z ilustracją podróży Odyssa, por. też *wiatr północny ostry*, niebezpieczny dla żeglugi *Boreasz*, mit. gr., i *miękki Zefir*, mit. gr., łagodny, wilgotny, budzi do życia, wegetację, por. Bobr I 29, w. 2 i 5.

ED: Ty na swem łonie pieścisz winogrody:

Żeby wiatr ostry nie dmuchnął z północy [...]

Miękkich Zefirów na pomoc zapraszasz,

Gdy je od siebie lekko w górę wznaszasz

Bobr I 29, w. 1–6.

Nadto strukturyzacja treści kulturowych zostaje ukazana przez kulturowo-językowe i biblijne rozumienie *matki rodzicielki*, której przeciwstawiona jest ziemia *matka* – *macocha* jako rodząca ciernie, głogi, osty, por. „Matką się staniesz ciernia, głogu, ostu”, Bobr I 23, w. 12, i biblijne: „ciernie i osty będzie ci ona rodziła”, Rdz 3, 18.

¹⁹ Na temat terminów prawnych w języku poetki piszę w artykule: *Model opisu języka pojęć prawnych w tekście literackim Elżbiety Drużbackiej* (w druku): *lichwa* znaczy ‘zysk niegodziwy’. Pismo św. surowo potępia taki zysk. Por. Wj 22, 24; Kpł 25, 36–37. Terminem prawnym użytym w przeciwstawieniach jest też *szkoda*, jako uszczerbienie albo ujęcie majątności – prawo sasko-magdeburskie. Szkodę należy wynagrodzić – Wj 22, 5.

²⁰ O koncepcji cech identyfikacyjno-kontrastywnych z poziomu Pike’a oraz o odkryciu struktury zachowań językowych usytuowanych w kontekście zachowań niewerbalnych, por. E.H. Casad. *Język w relacji do... a językoznawstwo kognitywne*, tłum. M. Bartkowiak, U. Urbanik, Kraków 2003, s. 9, 11, 24 i 25, przypis 6.

Specyficzne użycie terminów przeciwstawnych w temacie *ziemi* polega na usytuowaniu treści w kontekście zachowań niewerbalnych związanych z obserwacją przyrody: „Prędzej wiatr sosnę wyniosłą obali, ten nisko siedząc swój pokój ocali”, ‘laur’ Bobr I 29, w. 17–18; i „Dąb ‘wysoki’ w sztuki skruszon, a laur ‘niski’ stoi spokojnie”, Bobr I 29, w. 16.

Te zaś wpisane w punkt odniesienia Biblii, tak jak np. w kontekst potopu (Rdz 7, 6–20), subiektywizują to, co w Biblii obiektywne:

ED: Alboż oliwne drzewa niepotrzebne.
I kościołowi i całemu światu.
Z nich gołębica przyniosła chwalebne.
Wróżki Noemu, od Boga traktatu.
W czasie potopu różczkę niosąc w dzióbie.
Pokój Korabiu sprowadziłam tobie
Bobr I 29, w. 25–30.

Obiektywizacja *Opisania czterech elementów* dotyczy natomiast orientacji w przestrzeni: *góra* i *dół*, oraz czasu: \emptyset *zbyt późno* i *zbyt wcześnie* ‘bez czasu’ dla wzrostu roślin; a także różnic ilości: *wysoki* i *niski* ‘plon’, *tłusta* i *chuda* ‘ziemia’. Autorka dzierżawiła majątki m.in. w Rzemieniu nad Wisłoką, stąd jej wiedza obiektywna na ten temat.

Koncept Druzbackiej w tym kontekście ukazuje *ziemię* konwersowo poprzez odmienność ról: *dawać* i *brać*. Mamy tu liczne konteksty strukturyzujące treść *ziemi* – matki żywicielki, która *daje* i *oddaje*, oraz *ziemi* – macochy, która *pobiera*, *połyka* i *grabi*. Ponadto koncepcja cech identyfikacyjno-kontrastowych dotyczy poziomu leksykalnego i jest wyrażona rzeczownikiem: *strach* i *męstwo*, *ojciec* i *matka*, *wschód* i *zachód*, *śmiech* i *placz*, *dziura* (dół) i *góra*; przymiotnikiem: *zimny* i *ciepły*, *drogi* i \emptyset *tani*, *dobry* i *zły*; czasownikiem: *rozwijać* i *zamykać*, *zaczynać* i *kończyć*, *wyjsć* i *powrócić*, *ucieszyć* i *zasmucić*, \uparrow *wyrzucić* i \downarrow *połykać*; przysłówkiem lokatywnym i parametrycznym: *wysoko* ‘wyniosła’ i *nisko*, *za mało* i *nudno*; przymiotnikiem lokatywnym: *z wierzchu* i *wewnątrz*, *po* \downarrow *dziurach* i \uparrow *w górach*.

Dodajmy, że spośród wyodrębnionych językowo 25 par antonimicznych powierzchniowo w tekście nie zostały wypełnione, jako zdanie równoległe, działanie i przeciwdziałanie: *wystudzić* ‘zimno’ i \emptyset *ogrzać* ‘cieplo’; a w orientacji czasowej jest: *zbyt wcześnie*, ale brak \emptyset *zbyt późno*, jest *z rana* i *z południa*, ale nie ma \emptyset *z wieczora*, co oznacza przeciwstawienie lokalizmu leksykalnego średniego, nie zaś oddalonego. Natomiast jako *quasi*-antonimy, a więc jednostki leksykalne A i B należące do tej samej klasy gramatycznej lub do tej samej części mowy, których semantyka ma jakąś część wspólną z przeciwieństwami językowymi *sensu stricto*, wystąpiły przeciwstawienia ukazujące podmiotową rekonstrukcję kultury: *gustowne* poz. i *obludne* neg. ‘rajskie jabłko’, *metal* (złoto) poz. i *bloto* (nawóz) neg., *krzywy* i *plaski* ‘prosty’, jako cecha i przeciwieństwo ujęte kontekstowo, *kawał gliny* i *gurstka popiołu*, jako różnice w ilości motywowane biblijnie. Ponadto w ciągu opozycji ułożyły się też łańcuchy

synonimów²¹ dla płodnej ziemi, która jest *thusta*, *żyzna*, *dobra*, a kłosa ma *gęste* i *dorodne*, oraz płonnej ziemi, która jest *chuda*, a kłosa ma *rzadkie*, *drobne* i *niskie*. Jest to właściwość stylowa Drużbackiej.

W przeciwstawieniach kulturowych na uwagę zasługuje relacja między leksemami motywowana biblijnie, mitologicznie i ogólnie, por. u Drużbackiej następujące opozycje:

upał i mróz, por. Rdz 8, 22:

ED₁: Upałem słońca spalił ją 'ziemię' na głownie [...]
Bobr I 27, w. 4. i

Mróz zwarzy wszystko, zagubi nasiona
Bobr I 27, w. 9:

złoto i trzaski 'drzazgi': Salomon hebr. Šelōmo od šalōm 'pokój' zbudował świątynię jerozolimską i cedry libańskie (2 Krl 5, 6, 7):

ED₂: Wysmukle cedry z ciebie wzrost nieskapy
Wzięły. na górze sławnego Libanu.
Z których Salomon dla kościoła pompy,
Ołtarz wystawił, ku ofiarom panu,
Więcej nad złoto ważył z cedrów trzaski,
Czy kawał krzywy, okragły, czy płaski.
Bobr I 29, w. 7–12:

Jowisz, mit. rz., i Appolo, mit. gr.: bóstwo piorunów, przeciwstawienie: groźny i łagodny bóg Appolo:

ED₃: Na nich pioruny Jowisza nie biją,
Dąb w sztuki skruszon. laur stoi spokojnie [...]
I bobek, co się z nim Appolo bawił?
Bobr I 29, w. 15–22:

dziecko i matka (głód i posilenie): *Alma Mater*, łac. 'matka żywicielka':

ED₄: Ilekróć prosisz: matko chleba dajże,
Tyle jej szczodrość ręki niezawarla:
Ile się dziecko zgłodniałe rozkwili,
Tylekróć matka, piersią go posili
Bobr I 28, w. 3–6.

Wyznaczniki stylu Drużbackiej zatem w tym poemacie to powtarzalność struktury antynomicznej i szeregów synonimicznych przeciwstawnych oraz polisemiczność

²¹ O łańcuchach przeciwstawnych, jako cesze stylu autorki, piszę w pracy: *Cnoty i niecnoty w wierszowanych tekstach Elżbiety Drużbackiej. Problem wartościowań*, *Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis Studia Linguistica* 1, 2002, s. 330–350.

dobrej i złej matki. Konteksty dla polisemiczności MATKI ZIEMI zawierają reguły interpretacji ogólnej, rozszerzającej i zawężającej.

Interpretację ogólną *matki* wyrażają konteksty:

- (1) że matka dobra, ale lepszy ociec
Bobr I 27, w. 30;
- (2) Ile się dziecko zgłodniałe rozkwili,
Tylekróć matka, piersią go posili
Bobr I 28, w. 5–6.

Interpretację rozszerzoną *matki* mają użycia takie jak:

- (3) Ja z temi trzymam dziećmi, co ogólnie,
Matkę za matkę słuszenie ukochali,
Co ją bez krytyk czezą, szanują wspólnie,
Wszystko w niej dobre, a nie złe uznali
Bobr I 28, w. 7–10 'matka dobra';
- (4) I mówią: matko, pani wielowładna,
Bez twej się łaski, kreatura zadna
Obejść nie może, człowiek, zwierz, ptak, bydłę,
I co się kolwiek żyjącego rucha;
Bobr I 28, w. 11–14 'matka dobra';
- (5) Ziemia kochana matko wszech żywiołów
Bobr I 23, w. 1 'matka dobra';
- (6) Na czym zaczęłam, na tem kończyć myślę,
Że ziemia matką złych i dobrych dzieci
Bobr I, 30, w. 7–8 'matka dobra'.

Interpretację zawężającą *matki* mają takie użycia jak:

- (7) Kiedyś rzeczono: przekłetaś po prostu,
Matką się staniesz cierpienia, głogu, ostu [...]
Choć ziemi kazał
matką być kostrzewy
Bobr I 23, w. 11–12; i 27, w. 21
'matka zła – ziemia płonna';
- (8) A nawet drobne skorupki i prochy,
Pożerasz prawem łakomej macochy
Bobr I 25, w. 5–6 'matka zła macocha';

- (9) Kto chce wyliczyć własności, wiadomy
Ziemie rodzajnej, niech więcej nademnie
Opisze, wielkie ponapelnia tomy
Bobr I 30, w. 1–3 'matka dobra, ziemia plenna';
- (10) Zrodzisz li żyto, pszenicę jak trzcinę
W gęstość, w wysokość, w kłos dorodny – długi
Bobr I 26, w. 1–2 'matka dobra, ziemia plenna';
- (11) Co Ewa zrodzi, to ziemia wyżywi.
O! Ziemia żyzna, dobra, urodzajna,
Nie gniewajże się na syny i na córki.
Bobr I 27, w. 24–26 'plenna ziemia, matka dobra';
- (12) Zapomniał zły syn o matki respekcie,
Upałem słońca spalił ją na głownie
Bobr I 27, w. 3–4 'złe dzieci dobrej matki';
- (13) Groźno przykażą, dawaj matko chleba.
(14) Pogłaszczą za to gwoździstym grzebieniem:
Bobr I 25, w. 27–28 'złe dzieci – matki żywicielki';
- (15) Juźci ogrodnik, gracą go oskrobie [...]
Dogadza swoim ulicom, niewierzy
Żeby to miało dokuczyć macierzy
Bobr I 26, w. 13–15 'złe dzieci pramatki ziemi';
- (16) A tak nikomu dogodzić niemożesz,
Przychylna matko, choć starasz się o to
Bobr I 27, w. 13–14 'matka opiekunka złych i dobrych dzieci';
- (16)₁ Co żyli, żyją, żyć do świata końca
Będą, niech mi kto takową pokaże
Matkę, pod wschodem i zachodem słońca,
Która wydawszy plód z swoich wnętrzości,
Przyjmie go nazad, z szczególnej miłości
Bobr I 30, w. 16–19 'ziemia powrotu' *pulvis est*, Rdz 3, 19. por.:

Bóg do Adama: [...] póki nie wrócisz do ziemi, z której zostaleś wzięty, bo prochem jesteś i w proch się obrócisz;

i późniejszy intertekst z Franciszka Karpińskiego²²:

²² *Księga cytatów z polskiej literatury pięknej od XIV–XX w.*, oprac. P. Herz, W. Kopalinski, Warszawa 1991, s. 125.

(16), Zmarły człowiecze.
Powracasz w ziemię, co matką twą była,
Teraz cię trawi, niedawno żywiła!

Z badań językoznawczych wynika potrzeba uchwycenia literackiego obrazu, który tworzy prototyp²³. Tu prototyp budują *elementy szkodliwe* i *elementy pożyteczne*, żywiły. Z ustaleń teoretyków literatury²⁴ zaś wynika, że w tego typu badaniach chodzi o intertekstualność oraz o wyodrębnienie repertuaru odniesień w obrębie literatury. U Druźbackiej mamy tu Biblię i mitologię, a także literaturę klasyczną – Owidiusza, a pośrednio także Liwiusza, którego Owidiusz zna: z polskiej literatury natomiast trzeba wymienić Jana Kochanowskiego i Piotra Skargę²⁵, przy czym odniesienia te w stosunku do wzorca mogą być akceptowane bądź polemiczne²⁶. U Druźbackiej w zakresie konceptualizacji tematycznej i konstrukcyjnej czterech żywiołów, opartej na Biblii, występuje akceptacja, a w stosunku do mitologii – raczej polemika ze wzorcem, kiedy autorka mówi wprost, np.:

ED: Ten wiek odrzucił pogan obyczaje,
Żeby człek latał nikt wiary nie daje
Bohr I 50, w. 11–12.

Ale składniki mitologiczne są wykorzystywane nie tylko jako ornamentyka stylowa²⁷, lecz także jako podstawa kreacji autorskiej²⁸, por. np. początek ramy tekstowej *Opisania czterech elementów*. U Druźbackiej wystąpiła ZIEMIA, zgodna z wyobrażeniem greckim – bóstwo ziemi i bogini matka, matka wszechświata i dawczyni i wszelkiego życia, rzymska *Terra Mater* (LM 136), por.:

ED: Ziemię kochana, matko wszech żywiołów.
Coś się podala do rąk Stwórcy sama,
Bohr I 23, w. 1–2.

Tu wykładniki językowe, mitologiczne, zostały użyte zgodnie z filozofią grecką²⁹. Natomiast w zakończeniu poematu Druźbacka elementy (żywioły) łączy z treściami

²³ J. Bartmiński, *Folklor. język. poetyka*, Wrocław 1990.

²⁴ S. Balbus, *Intertekstualność a proces historycznoliteracki*, Kraków 1990.

²⁵ M. Szyszko-Bohusz, *Druźbacka i Skarga*. „Ruch Literacki”, R. X: 1935. s. 149–153.

²⁶ M. Wojtak, *Pojęcie stylizacji jako narzędzia opisu utworów literackich*, „Stylistyka”, t. III: 1994. s. 135–143.

²⁷ T. Rittel, *Przyzwajanie kompetencji kulturowej*, [w:] *eadem*, *Podstawy lingwistyki edukacyjnej*. *op. cit.*, s. 149.

²⁸ Druźbacka zamiennie używa nazw bogów greckich i rzymskich. np. Neptun jest utożsamiany z greckim Posejdonem, a Pluton z Hadesem. Autorka stawia na jednej płaszczyźnie ocalenie na morzu przez Neptuna (postać mitologiczna) z Chrystusem (postać biblijna), o czym piszę szerzej w: *Cnoty i niecnoty...*, *op. cit.*, s. 362–363.

²⁹ Cztery elementy jako pierwszy rozróżnił Empedokles: *woda, ziemia, powietrze i ogień* to „ziarna wszystkich rzeczy”, tj. atomy – elementy. Pojęcia „elementum” „żywioł” po raz pierwszy w literaturze rzymskiej

biblijnymi, wprowadzając Boga jako ojca wszystkich żywiołów w sensie chrześcijańskim, por. zakończenie poematu:

ED: Pódź ziemio, wodo, pódź ogniu z powietrzem,
 Pódźmy do stwórcy waszego, i ludzi:
 Poznamy Boga, skoro oczy przetrzem.
 Ten w was i we mnie żywą wiarę wzbudzi:
 Bobr I 53, w. 13–16.

Wyrazy w polu semantycznym: ZIEMIA, WODA, OGIEN i POWIETRZE, ukazują, jak wspomniano wcześniej, porządek antonimiczny jako podstawowy, a ponadto występuje tu też synonimia (ciągi antonimiczne synonimów), hiponimia (Boga i diabła) i komplementarność (ojca i matki). Antonimy z oceną pozytywną „element pożyteczny” i o znaczeniu negatywnym „element szkodliwy” mają w poemacie Drużbackiej semantykę asymetryczną. W tekście opisującym element OGNIĄ i POWIETRZĄ przeważają użycia z semantyką negatywną, natomiast elementy ZIEMI I WODY otrzymują zwykle pochwałę, nie naganę. Antonimy, rozważane jako jednostki kontekstowe, obejmują przeciwstawienia, które daje się uporządkować w 12 grup semantycznych, przy czym różna jest ich dystrybucja tekstowa (wymienność niektórych składników), jak też ich kolejność w budowaniu tekstu autorskiego, która nie jest jednakowa. Natomiast cały tekst utworu Drużbackiej przenikają przeciwstawienia kulturowe wyrażone leksykalnie, metaforycznie i symbolicznie³⁰.

W ten sposób punkt „emiczny”, charakterystyczny dla kultury chrześcijańskiej (Biblia) i antycznej (mitologia) oraz dla języka polskiego (przysłowia, frazeologizmy etnologiczne), został przez nas odniesiony do subiektywnej konstrukcji tekstu Elżbiety Drużbackiej *Opisanie czterech elementów*. Pozwoliło to ukazać „punkt odniesienia” poetki do archiwum kultury śródziemnomorskiej, w przeciwstawieniach zaś, rozumianych kontekstowo, wyodrębnić ich właściwości intrajęzykowe (leksemy uważane za antonimy dwuczłonowe zleksykalizowane: *dobry* : *zły*, i zgramatyzalizowane: *ożywiomy* : *nieożywiomy*), właściwości ekstrajęzykowe (leksemy funkcjonujące w rzeczywistości zewnętrznej, jako nazwy rzeczy, zjawisk pożytecznych: *kuźnie*, *młyny*, *papiernie*, i szkodliwych: *granaty*, *armaty*, *kule* itp.), oraz właściwości i n t e r j ę z y k o w e (leksemy niespokrewnione morfologicznie: *Bóg* i *diabeł*, i niestopniowalne: *pogański* i *chrześcijański*), ukazujące przy tym ogólnoludzką dążność – zwraca na to uwagę cytowany już John Lyons – do ujmowania przeżyć w przeciwstawienia dwuczłonowe, których znaczenie jest wywiedzione z kontekstu kulturowego³¹.

użył Lukrecjusz, po nim dopiero Owidiusz, którego Drużbacka znała, por. Owidiusz, *Metamorfozy*, oprac. S. Stabryła, Wrocław 1995, BN II, s. 4, przypis 11; s. 5 przypis 19 i 20; s. 7, przypis 32.

³⁰ Por. też P. Żmigrodzki, *Słownik jako korpus tekstów – korpus tekstów jako słownik*, „Poradnik Językowy” 2005, z. 6, s. 3–15; i B. Walczak, *Uwagi o słownikach historycznych języka polskiego*, [w:] *W kręgu języka polskiego. Śląsko-poznańskie kolokwia lingwistyczne*, red. E. Jędrzejko, Katowice 2001, s. 48–56.

³¹ Por. temat LXVII Zjazdu Polskiego Towarzystwa Językoznawczego „Język w dialogu między kulturami”, Olsztyn, w dniach 25–26 września 2009 roku, w którym mieszczą się nasze rozważania językowo-kulturowe.

Objaśnienia skrótów

LM – G.J. Bellinger. *Leksykon mitologii. Mity ludów i narodów świata*. Warszawa 2003.

SL – S.B. Linde. *Słownik języka polskiego*. t. I–VI. Warszawa 1807–1815.

Objaśnienia znaków

↑ – przed hasłem lub całym zdaniem wyraz oznacza *górze*

↓ – przed hasłem lub całym zdaniem wyraz oznacza *dół*

→ – przed hasłem lub całym zdaniem wyraz oznacza *po powierzchni*

↔ – przed hasłem wyraz oznacza przeciwstawienia z przedrostkami *nie, bez* etc.

↑ – przed hasłem lub całym zdaniem wyraz oznacza styl *wysoki*

↓ – przed hasłem lub całym zdaniem wyraz oznacza styl *niski*

∅ – oznacza brak leksemu lub znaczenia przeciwstawienia w tekście poematu

ED – oznacza Elżbietę Drużbacką

Bibliografia

A. Słowniki i zbiory słownictwa kulturowego

Biblia, tłum. ks. J. Wujek, 1599, Warszawa 1999.

P. Grimal. *Słownik mitologii greckiej i rzymskiej*. Wrocław 1990.

W. Kopaliński, *Słownik mitów i tradycji kultury*. Warszawa 1991.

J. Krzyżanowski, *Nowa księga przysłów i wyrażen przysłowiowych polskich*, t. I–IV, Warszawa 1969.

Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. Poznań – Warszawa 1980 (Biblia Tysiąclecia).

S. Skorupka, *Słownik frazeologiczny języka polskiego*. t. I–II, Warszawa 1987.

Słownik antonimów. red. A. Dąbrówka. Ł. Dąbrówka. E. Geller, Warszawa 2004.

Słownik kultury dawnych Słowian. red. L. Leciejewicz. Warszawa 1990.

Słownik synonimów i antonimów, red. M. Pawlus. B. Gajewska, Bielsko-Biała 1997.

B. Opracowania

Apresjan J.D., 1995. *Semantyka leksykalna. Synonimiczne środki języka*, tłum. Z. Kozłowska. A. Markowski. Wrocław.

Balbus S., 1990. *Intertekstualność a proces historycznoliteracki*, Kraków.

Bartmiński J., 1990. *Folklor. język, poetyka*. Wrocław.

Casad E.H., 2003. *Język w relacji do... a językoznawstwo kognitywne*, tłum. M. Bartkowiak. U. Urbanik, Kraków.

Czernuchina I.J., 1994. *K problemie razwitia kontrastivnoj poetyki*. „Stylistyka”. t. III. s. 33–41.

Encyklopedia językoznawstwa ogólnego, 1993, red. K. Polański, Wrocław.

Grzegorzczkowska R., Laskowski R., Wróbel H., 1984. *Morfologia, Gramatyka Języka Polskiego*. Warszawa.

- Hrabec S., Peplowski F., 1963, *Wiadomości o autorach i dziełach cytowanych w Słowniku Lindego*, Warszawa.
- Jakóbczyk J., 1999, *Sto sonetów Kazimierza Tetmajera*, „Stylistyka”, t. VIII, s. 147–169.
- Jędrzejko E., 1994, *Znaki ludzkiego losu*, „Stylistyka”, t. III, s. 90–98.
- Jodłowski S., 1976, *Podstawy polskiej składni*, Warszawa.
- Krokiewicz A., 1958, *Wstęp do „Tytus Lukrecjusz Karo”. O rzeczywistości. Ksiąg sześć*, Wrocław.
- Lakoff G., Johnson M., 1988, *Metafory w naszym życiu*, tłum. T.P. Krzeszowski, Warszawa.
- Lubaś W., 1982, *Types of Linguistic Variants in Contemporary Polish*, „Slavic Linguistics and Poetics”, R. XXV/XXVI.
- Lukrecjusz, 1957, *O naturze wszechrzeczy*, tłum. E. Szymański, Warszawa.
- Lukrecjusz, 2003, *O rzeczywistości*, tłum. A. Krokiewicz, Warszawa – Wrocław.
- Lyons J., 1984, *Semantyka leksykalna*, t. 1, tłum. A. Weinsberg, Warszawa.
- Mecner P., 2005, *Elementy gramatyki umysłu. Od struktur składniowych do minimalizmu*, Kraków.
- Moszyński K., 1967, *Kultura ludowa Słowian*, cz. I, Warszawa.
- Owidiusz, 1995, *Metamorfozy*, tłum. A. Kamińska, S. Stabryła, Wrocław, BN II.
- Ożdżyński J., 1991, *Inwariant kulturowy wypowiedzi*. [w:] *Wariancja w języku*, red. S. Gajda, Opole, s. 57–62.
- Pawelec A., 2005, *Znaczenie ucieleśnione. Propozycje kręgu Lakoffa*, Kraków.
- Rittel T., 1972, *Mimo. pomimo z biernikiem czy dopełniaczem*, „Poradnik Językowy”, z. 2, s. 72–83.
- Rittel T., 1995, *Pierwsze elementy świata w języku ucznia. Próba definicji kognitywnej*, [w:] *Językowy obraz świata dzieci i młodzieży*, red. J. Ożdżyński, Kraków, s. 14–28.
- Rittel T., 1998, *Style funkcjonalne w języku Elżbiety Drużbackiej. Warianty kontekstowe. Wyraz poetycki*, Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej, t. XXXIV, s. 85–101.
- Rittel T., 2000, *Konceptualizacja dobra i zła w „Arkadii” Elżbiety Drużbackiej. Wyraz aksjologiczny*, Studia Historycznojęzykowe, t. III, s. 369–385.
- Rittel T., 2004, *W świecie dyskursu kołędowego o „Tajemnicy Wcielenia”. Mechanizmy semantyczne i kulturowe*. [w:] *Studia Linguistica Danutae Wesolowska oblata*, red. H. Kurek, J. Labocha, Kraków, s. 207–221.
- Rittel T., 2005, *Krytyka tekstów wartościujących (oceniających) twórczość Elżbiety Drużbackiej w ujęciu językoznawczym*, Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis, Studia Historicolitteraria, t. V, s. 18–29.
- Walczak B., 2001, *Uwagi o słownikach historycznych języka polskiego*. [w:] *W kręgu języka polskiego. Śląsko-poznańskie kolokwia lingwistyczne*, red. E. Jędrzejko, Katowice, s. 48–56.
- Żmigrodzki P., 2005, *Słownik jako korpus tekstów – korpus tekstów jako słownik*, „Poradnik Językowy”, z. 6, s. 3–15.

Linguistically and Culturally Determined Contrast in Elżbieta Drużbacka's Poem *Opisanie czterech elementów szkodliwych i pożytecznych: ziemi, wody, ognia i powietrza*/ *A Description of Four Both Harmful and Useful Elements: Earth, Water, Fire, and Air*

Abstract

In the paper one element, i.e. *ziemia* earth, was analyzed. It includes contrasts that are linguistically determined, e.g. *useful* : *harmful*, *hot* : *cold*. It also includes lexical items used to outline different cultural spheres in an antonymic way, e.g. biblical David and Goliath or mythological Jupiter and Apollo. One (linguistically determined) contrast may be entered in two analytic sequences: a harm and a use distinguished according to hyperonymes accepted in definitions in S.B. Linde's *Słownik języka polskiego* *A Dictionary of the Polish Language*. The other (culturally determined) contrast includes lexical items that are subject to axiologization as a result of good and bad meanings overlapping them. In Drużbacka's work there are both a collection and a contrast, e.g. a mother and a father, a son and a mother, children and parents as well as contrasts: a mother (a female parent) and a stepmother showing earth conversely with different roles: to give /a feeder/ and to take away /a stepmother/. The following synonyms: prolific /fat, fecund, good/ earth and barren /unfertile, yielding rare, thin, short ears/ earth are arranged in contrastive sequences in the poem. Sequences of synonymic contrasts are a feature of the poetess's style.